

Piotr Briks

Uniwersytet Szczeciński

ORCID 0000-0001-7929-2840

RYSZARD TYNDORF, *WARTIME RESCUE OF JEWS BY THE POLISH CATHOLIC CLERGY. THE TESTIMONY OF SURVIVORS AND RESCUERS*, T. 1–2, LUBLIN 2023, 1278 S.

W 2023 r. nakładem Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego ukazała się książka Ryszarda Tyndorfa *Wartime Rescue of Jews by the Polish Catholic Clergy*. Publikację promuje Centrum Relacji Polsko-Żydowskich KUL im. Abrahama J. Heschela¹. Ta monumentalna praca liczy 1278 stron i składa się z dwóch tomów. Jej autor, dr Ryszard Tyndorf, jest kanadyjskim prawnikiem i dokumentalistą. Materiały zbierał przez wiele lat, mimo to – jak sam podkreśla – książka jest zaledwie przyczynkiem do dalszej pracy, istnieje bowiem jeszcze mnóstwo źródeł wymagających właściwego opracowania. „Co więcej, liczne archiwa – polskie, izraelskie, niemieckie, litewskie, ukraińskie i amerykańskie – pozostają niewykorzystane. Wiele ze znalezionych tu historii zyskałoby na rozszerzeniu lub dalszej weryfikacji”² – pisze Tyndorf (s. 16).

---

¹ Przy finansowym współudziale Toronto District of the Canadian Polish Congress.

² „Moreover, numerous archives – Polish, Israeli, German, Lithuanian, Ukrainian, and American – remain untapped. Many of the stories found herein would benefit from expansion or further validation”.

Książka powstała z inicjatywy i przy współudziale ks. prof. Zygmunta Zielińskiego, specjalisty z zakresu historii Kościoła katolickiego w XIX i XX w., emerytowanego wykładowcy KUL, członka Komisji Historii Najnowszej i Komisji Badań nad Polonią PAN oraz Komitetu Nauk Historycznych PAN, autora około 850 publikacji naukowych (w tym wielu poświęconych historii relacji polsko-żydowskich)³.

Praca Ryszarda Tyndorfa jest pierwszą tak obszerną anglojęzyczną publikacją poświęconą instytucjom Kościoła katolickiego, jego duchownym (członkom zgromadzeń i zakonów, w tym żeńskich, oraz księżom diecezjalnym) oraz zaangażowanym w życie Kościoła świeckim pomagającym Żydom podczas II wojny światowej w okupowanej przez Niemców Polsce. Opiera się ona przede wszystkim na świadectwach Żydów ocalonych przez polskich duchownych albo przy ich współudziale, świadectwach samych duchownych lub osób świeckich zaangażowanych w życie Kościoła oraz dokumentach archiwalnych (s. 16). Autor uwzględnił oczywiście także opracowania naukowe dotyczące tego tematu, m.in. wyniki wieloletnich badań Franciszka Kąckiego⁴, Franciszka Stopniaka⁵, Pawła Rytla-Andrianika i Edwarda Kopówki⁶, Martyny

---

³ Zob. m.in. *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939–1945*, t. 1, red. Z. Zieliński, Warszawa 1982, t. 2, Katowice 1992; Z. Zieliński, *Problem ratowania Żydów przez polskie zgromadzenia zakonne w okresie okupacji hitlerowskiej. Stanowisko polskie i żydowskie*, Warszawa 1983; *idem*, *Activities of Catholic Orders on Behalf of Jews in Nazi-Occupied Poland* [w:] *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism (1919–1945)*, red. O. Dov Kulka, P.R. Mendes-Flohr, Jerusalem 1987, s. 381–394; *idem*, *Polska w oczach Żydów amerykańskich*, „Więź” 1991, nr 6, s. 9–29; *idem*, *Żydzi w społeczeństwie Polski międzywojennej*, „Dzieje Najnowsze” 1995, nr 4, s. 39–65.

⁴ F. Kącki, *Dzieło miłosierdzia chrześcijańskiego. Polskie duchowieństwo katolickie a Żydzi w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1968; *idem*, *Udział księży i zakonnic w holokauście Żydów*, Warszawa 2002.

⁵ F. Stopniak, *Pomoc kleru polskiego dla dzieci w II wojnie światowej* [w:] *Kościół katolicki na ziemiach Polski w czasie II wojny światowej. Materiały i studia*, red. F. Stopniak, Warszawa 1981, s. 3–63; *idem*, *Duchowieństwo katolickie i Żydzi w Polsce w latach II wojny światowej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1987, t. 11, s. 195–215; *idem*, *Katolickie duchowieństwo w Polsce i Żydzi w okresie niemieckiej okupacji* [w:] *Polskie podziemie polityczne wobec zagłady Żydów w czasie okupacji niemieckiej. Referaty z sesji*, Warszawa, 22 IV 1987, red. I. Borowicz, Warszawa 1988, s. 66–84; *idem*, *Duchowieństwo katolickie z pomocą Żydom w II wojnie światowej*, „Saeculum Christianum” 1995, t. 2, nr 1, s. 89–99; *idem*, *Katolickie duchowieństwo w Polsce i Żydzi w okresie niemieckiej okupacji* [w:] *Społeczeństwo polskie wobec martyrologii i walki Żydów w latach II wojny światowej. Materiały z sesji w Instytucie Historii PAN w dniu 11 III 1993 r.*, red. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa 1996, s. 19–55.

⁶ E. Kopówka, P. Rytel-Andrianik, *Dam im imię na wieki (Iz 56,5). Polacy z okolic Treblinki ratujący Żydów*, Warszawa 2011.

Grądzkiej-Rejak⁷, Grzegorza Chajki⁸, Ewy Kurek-Lesik⁹, Agaty Mirek¹⁰, Daniela Wojciechowskiego¹¹, a także pomagającego w powstaniu tej monografii Zygmunta Zielińskiego¹².

Pierwszy tom składa się ze wstępu, dwu map¹³ i pięciu rozdziałów (należy dodać, że zawartość piątego rozdziału – zapewne ze względu na objętość opracowania – została podzielona pomiędzy dwa tomy). Rozdział pierwszy zawiera przegląd dotychczasowych ustaleń innych badaczy i dokumentalistów. Cytowani są m.in. Philip Friedman¹⁴, Władysław Bartoszewski¹⁵, Emanuel Ringelblum¹⁶,

---

⁷ M. Grądzka-Rejak, „Od dłuższego czasu straciłem wszelki kontakt z żydami i żydostwem”. *Neofici w okupowanym Krakowie w świetle materiałów Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2017, nr 13, s. 342–371; *eadem*, *Kościół katolicki w okupowanym Krakowie w pomocy Żydom. Zarys problematyki badawczej* [w:] *Kościół krakowski 1939–1945*, red. Ł. Klimek, Kraków 2014, s. 125–154.

⁸ G. Chajko, *The Clergy of the Archdiocese of Lviv of the Latins in Aid of the Jewish Nation during the Years of the German Occupation from 1941–1944. An Outline of the Events*, „The Person and the Challenges. The Journal of Theology Education Canon Law and Social Studies Inspired by Pope John Paul II” 2013, t. 3, nr 2, s. 143–155.

⁹ E. Kurek-Lesik, *The Conditions of Admittance and the Social Background of Jewish Children Saved by Women's Religious Orders in Poland from 1939–1945*, „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies” 1988, t. 3, s. 244–75; *eadem*, *Gdy klasztor znaczył życie. Udział żeńskich zgromadzeń zakonnych w akcji ratowania dzieci żydowskich w Polsce w latach 1939–1945*, Kraków 1992; *eadem*, *The Role of Polish Nuns in the Rescue of Jews, 1939–1945* [w:] *Embracing the Other. Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism*, red. P.M. Oliner [i in.], New York 1992, s. 328–334; *eadem*, *Your Life Is Worth Mine. How Polish Nuns Saved Hundreds of Jewish Children in German-Occupied Poland, 1939–1945*, New York 1997.

¹⁰ A. Mirek, *Udział sióstr zakonnych w ratowaniu ludności żydowskiej w Polsce w latach 1939–1945 na przykładzie wybranych zgromadzeń* [w:] *Polacy ratujący Żydów. Historie niezwykłe*, red. J. Żaryn, T. Sudoł, Warszawa 2014, s. 135–160.

¹¹ D. Wojciechowski, *Duchowni kieleccy i wierni wobec eksterminacji Żydów*, Kielce 2006.

¹² Warto także wspomnieć o wykorzystanej w publikacji pracy będącej pokłosiem konferencji naukowej, która odbyła się w 2018 r. na Akademii Ignatianum w Krakowie (jej współorganizatorem był Oddział IPN w Krakowie): *Kościół, Żydzi, jezuici. Wokół pomocy Żydom w czasie II wojny światowej*, red. M. Wenklar, Kraków 2021.

¹³ Mapa nr 1 przedstawia archidiecezję i diecezję Kościoła rzymskokatolickiego obrządku łacińskiego w Polsce według stanu na 1930 r., mapa nr 2 natomiast podział administracyjny ziem polskich okupowanych przez III Rzeszę, opatrzone ją jednak mylnym podpisem (granice archidiecezji i diecezji Kościoła rzymskokatolickiego obrządku łacińskiego w Polsce w 1939 r.).

¹⁴ P. Friedman, *Their Brother's Keeper*, New York 1957.

¹⁵ *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, Kraków 1966 (wyd. 2: 1969, wyd. 3: 2007; wyd. angielskie: *Righteous Among the Nations. How Poles Helped the Jewish, 1939–1945*, London 1969; skrócone wyd. amerykańskie: *The Samaritans. Heroes of the Holocaust*, oprac. W. Bartoszewski, Z. Lewinówna, New York 1970).

¹⁶ E. Ringelblum, *Polish-Jewish relations during the Second World War*, Jerusalem 1974; *idem*, *Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939 – styczeń 1943*, wstęp i red. A. Eisenbach, Warszawa 1983.

Mordechai Paldiel¹⁷ i David Silberklang¹⁸. W tym gronie pojawiają się także badacze krytycznie oceniający polskie zaangażowanie w pomoc Żydom – np. Jan Tomasz Gross, który argumentował, że definicja kolaboracji powinna również obejmować kolaborację przez zaniechanie („collaboration by omission”) i obejmować osoby i instytucje, które pozostawały bierne wobec polityki okupanta. Ryszard Tyndorf pisze, że „uzbrojony” w tę definicję Gross o taką właśnie „kolaborację” oskarża duchowieństwo polskie *en bloc* (s. 27)¹⁹.

Rozdział drugi szkicuje sytuację duchowieństwa polskiego w czasie II wojny światowej na tle zdecydowanie łagodniejszego traktowania przedstawicieli Kościołów w innych państwach okupowanych przez Niemców. Autor podaje przykłady represji, jakim w poszczególnych diecezjach poddawani byli księża, zakonnicy i siostry zakonne oraz zaangażowani w życie Kościoła wierni świeccy. Przytacza także raporty dotyczące prześladowania Kościoła na dawnych terytoriach II Rzeczypospolitej (ks. Zygmunta Kaczyńskiego, Zenona Fijałkowskiego, Jonathana Huenera, Romana Dzwonkowskiego, Andrew Turchyna – odnośnie do katolickich duchownych pochodzenia ukraińskiego – i innych). Analizuje także liczebność i strukturę przedwojennego duchowieństwa polskiego²⁰. Przy okazji szkicuje warunki wprowadzone przez Niemców na okupowanych terytoriach Polski, ze szczególnym uwzględnieniem brutalnych represji, jakim poddawani byli Polacy. Wydaje się to wyjątkowo ważne dla czytelników nieznanących realiów niemieckiej okupacji ziem polskich. W rozdziale tym pojawia się także wzmianka o śmierci Jana Semika. Według cytowanego przez Tyndorfa Władysława Bartoszewskiego, jest to pierwszy znany przypadek egzekucji za pomoc udzieloną Żydom. Bartoszewski pisał, że 6 września 1939 r. w Limanowej listonosz Jan Semik został rozstrzelany razem z dziewięcioma aresztowanymi

---

¹⁷ M. Paldiel, *Sheltering the Jews. Stories of Holocaust Rescuers*, Minneapolis (Minnesota) 1996.

¹⁸ D. Silberklang, *Refleksje na temat losu Żydów w okupowanej Polsce 1939–1945*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2008, nr 1, s. 113–126.

¹⁹ Zob. też J.T. Gross, *O kolaboracji*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2006, t. 2, s. 407–416.

²⁰ W przededniu wojny w Polsce pracowało około 18 600 księży i zakonników oraz około 20 tys. siostr zakonnych (s. 54). W 1939 r. w znacznie mniejszej Belgii zaś 9 700 księży, 12 700 zakonników i 49 600 zakonnice (B. Moore, *Survivors. Jewish Self-Help and Rescue in Nazi-Occupied Western Europe*, Oxford – New York 2010, s. 169). W 1929 r. Francja miała prawie 50 tys. księży, około 7 tys. zakonników i 117 tys. zakonnice, Włochy w 1936 r. – około 129 tys. zakonnic.

Żydami, za którymi się ujął²¹. Według materiałów śledztwa Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Krakowie oraz badań Oddziałowego Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa IPN w Krakowie historia ta najprawdopodobniej wyglądała inaczej. 12 września 1939 r. Niemcy aresztowali, a następnie rozstrzelali dwunastu żydowskich mieszkańców Limanowej, rzemieślników i kupców, a także Polaka, Jana Semika, prowadzącego firmę kominiarską. Według złożonych dziesięć lat później zeznań Zofii Semik, żony zamordowanego, jeden z oprawców poinformował ją, że aresztowanym Żydom zarzuca się przekazywanie funduszy na zakup uzbrojenia dla Wojska Polskiego, a jej mężowi udział w budowaniu zapór przeciwczołgowych²².

W rozdziale drugim podjęta jest także próba naszkicowania odpowiedzi na pytanie o reakcje rabinów na prześladowania polskiego duchowieństwa na początku wojny (publiczne albo te zapisane na kartach wspomnień).

Rozdział trzeci ilustruje stosunek polskiego duchowieństwa katolickiego do pogarszającej się sytuacji ludności żydowskiej od września 1939 do czerwca 1941 r., czyli do ataku Rzeszy Niemieckiej na Związek Sowiecki. Opisane są m.in. dobrze udokumentowane przypadki ks. Wincentego Mieczysława Zawadzkiego czy s. Rufiny (Tekli) Świrskiej, a także wielu innych duchownych, którzy albo wstawiali się za Żydami, albo udzielali im bezpośredniej pomocy (także uciekinierom na terenach okupowanych przez Sowieców), żywili, dawali schronienie, organizowali wsparcie. Szerzej opisana jest działalność o. Maksymiliana Marii Kolbego, wówczas gwardiana klasztoru Franciszkanów w Niepokalanowie, gdzie wielu Żydów znalazło schronienie i pomoc. Jest to o tyle ważne, że o. Kolbe często podawany jest jako sztandarowy przykład katolika antysemitę (s. 88–94)²³. W rozdziale tym znajdziemy także świadectwa starań podejmowanych przez polskich biskupów, m.in. abp. Adama Sapiechę. Przytoczone są przykłady podejmowanych prób nakłaniania Watykanu do bardziej stanowczych reakcji. Odnotowane są też przypadki pomocy nieoczywistej, takie jak odmowa udziału w różnego rodzaju projektach

---

²¹ *Righteous Among the Nations. How Poles...*, s. 72–73.

²² Zob. <https://krakow.ipn.gov.pl/pl4/aktualnosci/94275,Glaz-pamieci-Zydow-i-Polaka-zamordowanych-przez-Niemcow-we-wrzesniu-1939-r-pod-L.html>, dostęp 9 IV 2024 r.

²³ Por. P. Treece, *A Man For Others. Maximilian Kolbe Saint of Auschwitz, in the Words of Those Who Knew Him*, San Francisco (Kalifornia) 1982, s. 91–93.

skierowanych przeciwko Żydom lub ich mieniu, wydawanie fałszywych dokumentów czy poświadczanie nieprawdy, podpisanie petycji, wyrazy solidarności z krzywdzonymi czy mordowanymi. Rozdział ten ukazuje represje wobec Żydów na tle prześladowań, jakich doznawali wówczas Polacy. Zestawia także możliwości pomocy w różnych krajach okupowanej Europy. Kończy się konkluzją, że pomoc udzielona Żydom przez Polaków była w rezultacie tak samo nieskuteczna, jak próba odmiany ich własnego tragicznego losu.

Sytuację Żydów, przede wszystkim na Kresach Wschodnich, znacząco zmienił wybuch wojny niemiecko-sowieckiej. Zmianom, jakie nastąpiły po 22 czerwca 1941 r., oraz reakcjom na nie duchowieństwa polskiego, szczególnie z obszarów okupowanych wcześniej przez Sowieców, poświęcony jest rozdział czwarty. Także w tym przypadku prześladowania i możliwości pomocy ukazane są na tle ówczesnej sytuacji różnych etnicznie mieszkańców wschodnich ziem Polski.

Rozdział piąty poświęcony jest prześladowaniom Żydów w najtragiczniejszych pod tym względem latach 1942–1945²⁴ oraz różnym formom pomocy świadczonej przez polskie duchowieństwo w tym czasie. Znajdziemy tu informacje dotyczące zaangażowania księży i osób zakonnych w działalność Rady Pomocy Żydom „Żegota”, przede wszystkim matki Matyldy Getter – przełożonej prowincji warszawskiej Zgromadzenia Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi, oraz s. Wandy Garczyńskiej – przełożonej Zgromadzenia Sióstr Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny. Z przytaczanych dokumentów dowiadujemy się, że nawet w tym tragicznym okresie pomoc udzielana Żydom przez duchowieństwo katolickie nie zawsze była dobrze odbierana przez niektórych członków społeczności żydowskiej, o czym zaświadcza m.in. notatki Emanuela Ringelbluma (s. 143–144)²⁵. Autor

---

²⁴ Przyjęty przez Tyndorfa zakres dat jest formalnie poprawny. Prześladowania Żydów trwały do końca wojny (np. obóz zagłady w Kulmhof wyzwolono 18 I 1945 r., Auschwitz-Birkenau 27 I 1945 r.). Jednak skala tych prześladowań w latach 1944–1945 była z pewnością mniejsza niż w latach 1942–1943.

²⁵ Ringelblum wspomina m.in. o dyskusji grupy żydowskich intelektualistów na temat akcji wysyłania żydowskich dzieci do klasztorów. Jeden z jej uczestników twierdził, że chociaż uznano, że w klasztorach będą umieszczane tylko dzieci w wieku od dziesięciu do czternastu lat – jako wystarczająco dorosłe, by oprzeć się indoktrynacji – mimo wszystko ulegną one wpływowi księży i prędzej czy później staną się chrześcijanami. Nie wierzył obietnicom księży, że nie będą nawracać dzieci, uważał, że z czasem wskutek edukacji porzucą one judaizm. Utrzymywał, że Żydzi powinni podążać za przykładem ojców i przyjąć męczeństwo w imię Boga (E. Ringelblum, *Notes from the Warsaw Ghetto. The Journal of Emanuel Ringelblum*, New York 1958, s. 336–337).

podejmuje także dyskusję z zarzutami, jakoby jednym z głównych celów pomocy, jaką zakonnice otaczały dzieci żydowskie, była konwersja na chrześcijaństwo. Mimo że taka teza nie znajduje odbicia w dokumentach ani świadectwach, w niektórych publikacjach padają najcięższe zarzuty. Jan Tomasz Gross chrzczenie ukrywanych dzieci nazywa „rytualnym morderstwem” (s. 146)²⁶.

Tyndorf przytacza liczne świadectwa braku wdzięczności, a nawet najcięższych oskarżeń kierowanych pod adresem osób ratujących Żydów, w szczególności duchownych. Jan Dobraczyński i Jadwiga Piotrowska odnotowali reakcję „Komitetu Żydowskiego”²⁷ na przekazanie jego przedstawicielom listy uratowanych dzieci żydowskich: „Powiedziano nam również, że jesteśmy gorsi od Niemców. Niemcy zabrali tylko ciała; my zabraliśmy dusze, skazując te dzieci na potępienie. Nasze argumenty, że walczyliśmy o ich życie, zostały od razu odrzucone: »Lepiej byłoby, gdyby te dzieci umarły...«. Odeszliśmy zupełnie załamani. [...] Minęło ponad czterdzieści lat, a ja wciąż walczę z tym w swoim sumieniu. Czy naprawdę byłoby lepiej, gdybyśmy wysłali te dzieci na śmierć?» (s. 146–147)²⁸. Z wyliczanych przez Tyndorfa powodów chrzest żydowskich dzieci w chrześcijańskich ochronkach lub sierocińcach znacząco podnosił szanse ich przeżycia²⁹. Zdarzało się jednak, że sami Żydzi wybierali śmierć niż pomoc ze strony duchownych katolickich (np. s. 341–342).

Rozdział ten, podobnie jak poprzednie, jest bogatym zbiorem poruszających świadectw przede wszystkim osób uratowanych, ale także świadków tamtych wydarzeń i samych ratujących, uzupełnionych o zebrane wyniki poszukiwań innych badaczy. Przytaczając kolejne opowieści, autor podkreśla, że są to jedynie przykłady, historie znajdujące potwierdzenie w archiwaliach i wspomnieniach, do których udało mu się dotrzeć. Mimo to budzą respekt dla podjętej „mozolnej pracy

---

²⁶ J.T. Gross, *Fear. Anti-Semitism in Poland after Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation*, New York 2006, przypis s. 162.

²⁷ Wspomniany „Komitet Żydowski” to Koordynacja (The Zionist Koordinatsia for the Redemption of Children in Poland) działająca w latach 1946–1949. Jej celem było odnajdywanie dzieci żydowskich, które przeżyły Holokaust ukrywane w klasztorach lub rodzinach katolickich, i umieszczanie ich w środowisku żydowskim. Dzieci przenoszone były do czterech domów: dwóch w Łodzi i dwóch na Śląsku. Więcej zob. E. Kurek, *Your Life Is Worth Mine: How Polish Nuns Saved Hundreds of Jewish Children in German-Occupied Poland, 1939–1945*, New York 1997, s. 111–121.

²⁸ Cyt. za: E. Kurek, *Your Life Is Worth Mine...*, s. 87.

²⁹ Więcej zob. T. Domański, *Konwersje Żydów na katolicyzm w Generalnym Gubernatorstwie na przykładzie diecezji kieleckiej*, „Polish-Jewish Studies” 2021, t. 2, s. 202–219.

naukowej” – jak publikację Ryszarda Tyndorfa nazwał Georg Weigel – „która jest znaczącym wkładem w historiografię Kościoła katolickiego w XX w., w historiografię Polski oraz w badania nad Holocaustem. Jest również inspirującą lekturą, gdyż książka świadczy o ogromnej ludzkiej odwadze, zainspirowanej duchowo, w najbardziej drakońskich warunkach”.

Pierwszy tom kończy się na s. 566 w ciągu narracji o najtragiczniejszych wydarzeniach lat 1942–1945. W tomie drugim piąty rozdział jest kontynuowany aż do s. 968. W rozdziale tym wyodrębniono podrozdziały poświęcone następującym kwestiom: 1) pomocy Żydom w niemieckich obozach koncentracyjnych lub obozach pracy, jakiej udzielali im ich współwięźniowie duchowni; 2) pomocy Żydom w marszach śmierci; 3) pomocy świadczonej Żydom przez Karola Wojtyłę – wówczas kleryka, późniejszego papieża Jana Pawła II; 4) nawracaniu się Żydów na katolicyzm (bliska mi osobiście historia nawrócenia Szmuela Oswalda Rufeisena, późniejszego o. Daniela, karmelity w Hajfie, umieszczona jest w rozdziale piątym od s. 815; Rachela Drażek *vel* Maria Janina Malczewska, późniejsza s. Paula z klasztoru benedyktynek na Górze Oliwnej, wspomniana jest zaledwie w paru zdaniach); 5) osobom, które nie zapamiętały lub nie poznały nazwisk pomagających im duchownych; 6) Polakom pomagającym Żydom poza granicami Polski; 7) powojennemu zwrotowi żydowskich przedmiotów sakralnych powierzonych duchownym katolickim (zwoje Tory, płaszcze modlitewne, filakterie itp.); 8) nieco odchodzący od głównego tematu podrozdział (niestety tylko pół strony) poświęcony dotacjom finansowym jako formie wdzięczności wobec duchownych katolickich po wojnie.

Drugi tom zamyka dziewięć apendyksów (od s. 971). Pierwszy (A) zawiera wybraną bibliografię tematu w języku angielskim, polskim i włoskim – w sumie zaledwie 50 pozycji. Apendyks B to spis parafii i instytucji kościelnych, w których udzielano pomocy Żydom (z wyłączeniem instytucji prowadzonych przez zakony). Kolejne to spisy wymienionych w publikacji zgromadzeń i zakonów żeńskich (C) i męskich (D) udzielających podczas wojny pomocy Żydom (autor podkreśla niekompletność owych wyliczeń). Apendyks E to alfabetyczna lista (zaledwie) 105 polskich duchownych rzymskokatolickich uznanych za Sprawiedliwych wśród Narodów Świata. Liczba ta stale rośnie. Do chwili obecnej Yad

Vashem uznało za Sprawiedliwych 41 księży³⁰ i 72 zakonnice³¹ oraz 5 Polaków, którzy po wojnie zostali księżmi. Do tego należy dodać 4 duchownych protestanckich, 5 prawosławnych i 10 ukraińskich duchownych greckokatolickich zaangażowanych w akcję ratowniczą w Polsce. Pierwszy tytuł Yad Vashem nadał polskiemu duchownemu w 1966 r., otrzymał go ks. Witold Szymczukiewicz z Rukojni k. Wilna. Co ciekawe, ogromna większość uhonorowanych sióstr, zakonników i księży została uznana za Sprawiedliwych dopiero po 1982 r. Do tego czasu ich lista liczyła zaledwie sześć osób!

Apendyks F to krótkie wspomnienie o duchownych (mężczyznach i kobietach), którzy ponieśli śmierć za pomoc Żydom. W apendyksie G wymieniono przykłady represji doświadczonych w okupowanej Polsce za pomaganie Żydom; dla porównania zestawiono je z karami nakładanymi na pomagających w innych krajach okupowanej Europy. Dość obszerny apendyks H poświęcony jest próbie rekonstrukcji skali i form zaangażowania w pomoc Żydom chrześcijańskiej populacji okupowanej Polski (z porównaniami do innych krajów Europy). Całość zamyka apendyks I zatytułowany *(Non)Recognition and (In)Gratitude* – a więc *(Nie)Uznanie i (Nie)Wdzięczność*. Jest on próbą nakreślenia ram odnoszenia się uratowanych Żydów albo Izraelczyków do osób ratujących lub pamięci o nich. Obok pięknych zachowań i dowodów wdzięczności wyliczono tu postawy skrajnie odmienne, opinie rażąco krzywdzące, utrwalające najgorsze stereotypy. Wśród szkalujących pamięć osób ratujących Żydów znajdują się niestety także Polacy.

W książce przytoczone są dokumenty i świadectwa potwierdzające pomoc udzieloną Żydom w 66 zakonach żeńskich w około 450 placówkach (głównie klasztorach), 25 zakonach męskich w około 85 placówkach, a także przez przeszło 700 księży diecezjalnych w co najmniej 580 miejscowościach w okupowanej Polsce. Autor zaznacza, że jest to jedynie wycinek rzeczywistej pomocy. I należy dodać, że wycinek bardzo niewielki. Nie chodzi nawet o historie nikomu nieznanne, zapomniane, które odeszły w niepamięć wraz z ich uczestnikami, ale o fakt, że dla uratowania jednego Żyda (a nie zawsze się to przecież udawało) potrzeba było

---

³⁰ Do chwili wydania książki było ich 39.

³¹ Do chwili wydania książki było ich 67.

zaangażowania całej rzeszy ludzi. Oczywiście nierzadko Żydzi ratowani byli także w najściślejszej tajemnicy przez jedną lub dwie osoby. Należy przy tym podkreślić, że represje, jakim poddawane było całe społeczeństwo polskie, w tym także osoby zakonne i duchowieństwo, były znacząco surowsze niż prześladowania w innych krajach okupowanej przez Niemców Europy.

Drugie ograniczenie tego opracowania, na które zresztą autor zwraca szczególną uwagę (apendyks H), to fakt, że Kościół to nie tylko osoby wyświęcone, ale także wierni inspirowani nauczaniem Kościoła, i to nie tylko bezpośrednio zaangażowani w jakiegokolwiek jego, choćby parafialne, struktury. Chrześcijańskie inspiracje osób świeckich pomagających Żydom w czasie okupacji to temat wymagający osobnego opracowania.

Mimo że zebrane i przedstawione dane dalekie są od kompletności, można stwierdzić, że odsetek samych zakonnic, księży i osób konsekrowanych ratujących Żydów jest znacząco wyższy niż zaangażowanie całej populacji (ogólna liczba etnicznych Polaków uhonorowanych przez Yad Vashem według danych ze stycznia 2022 r. to 7232 osoby, do czego należy dodać około 1,5 tys. Sprawiedliwych innych nacji działających na terenie Polski). Jak jednak zaznacza sam autor, „[o]bszerne załączniki pokazują, że pomoc udzielana przez osoby duchowne nie była niczym niezwykłym ani wyjątkowym, ale raczej nieodłącznym elementem reakcji narodu polskiego na Holocaust” (s. 18)³².

Książka Ryszarda Tyndorfa to przede wszystkim zbiór świadectw. Liczne z nich zostały opracowane – czyli udokumentowane, zweryfikowane oraz mniej lub bardziej obszernie i wyczerpująco omówione. Wiele innych zostało tylko przytoczonych – w przypadkach gdy albo nie ma innych źródeł czy dokumentów pozwalających na weryfikację, albo autorowi nie udało się do nich jeszcze dotrzeć. Tyndorf podkreśla, że to dopiero początek pracy, wiele źródeł nie jest jeszcze opracowanych, wiele pomniejszych archiwów nie zostało nawet pod tym kątem przejranych. Nikt nie zdoła dziś stwierdzić, ile historii pozostało jedynie w pamięci, bez śladów materialnych. Przykład Jana Semika uświadamia ponadto,

---

³² „Lengthy appendices further demonstrate that clergy rescue was neither unusual nor out of character, but rather an intrinsic element in the Polish nation’s response to the Holocaust”. Por. <https://episkopat.pl/duchowni-sprawiedliwi-wsrod-narodow-swiata/>, dostęp 9 IV 2024 r.

że także w literaturze przedmiotu pojawiają się błędy wymagające sprostowania. Praca Ryszarda Tyndorfa jest z jednej strony zbiorem materiałów do dalszej dyskusji, z drugiej zarysem całości problemu. Stanowi to z pewnością bardzo ważny przyczynek do rekonstrukcji prawdziwego obrazu historii czasu Zagłady w Polsce.

Wszyscy zainteresowani mogą bezpłatnie pobrać oba tomy publikacji ze strony: <https://bit.ly/3TzWRaH>.